

URARTU DİNİ

Yazan: B. B. PİOTROVSKİY

Çeviren: İsmail KAYNAK

Van krallığının dinini incelemek için iki çeşit kaynağa sahibiz. 1-Çivi yazılı vesikalar, 2- Kabartmalar.

Bunlardan çivi yazılarında bahsi geçmiyen resmî Urartu dini ve halk inançları ifade edilmiştir. Ancak bu iki yönde yapılan incelemeler bize doğru bilgi verebilir. Çivi yazılarındaki bilgiler mahduttur. Bunlar tanrıların isimlerinden, mabetlerinde süs ve muhteviyatından ve sunulan kurbanlardan bahsederler. Bizatihi dini karakterde olan mitler, dualar ve büyü mahiyetindeki metinlere rastlanmamıştır.

Kült konuları ve tasvirler yazılı kaynakları tamamlıyor ve dinin yazılı kaynaklarda geçmeyen bazı cephelerini açıklıyorlar.

Urartu çivi yazılı metinleri ilk satırlarında tanrılara hitapla başlarlar. Bunlara bakılırsa baş tanrı Haldi'dir. Urartular'ın askeri zaferleri hakkındaki bilgi çok defa Haldi'ye bağlanmaktadır.

Birçok metinlerde Haldi ile birlikte Teşebi ve Şivini'nin adları geçmektedir. Bu tanrılar Haldi ile birlikte diğerlerinden seçilmektedirler. Çünkü bunlar Urartu'nun kültürel ve tarihî ilgilerini aksettirmektedirler.

Mesele şudur ki fırtına tanrısı Teşebi'nin Anadolu'daki Teşub ile çok yakın ilgisi vardır. Keza güneş tanrısı Şivini için Adad veya Şamaş adlı Asur tanrılarının ideogramlarından faydalanılmıştır. Haldi'nin ismi daima fonetik yazılmaktadır. İşte bu vakıadan şu neticeye varılabilir: Haldi yerli bir tanrıdır. Muhtemelen de Urartu devletine dahil olan kabilelerden birinin tanrısıdır. Çok muhtemel olarak Asur yazısı Van'a girmeden önce bu tanrı yaygın hal almış, isim yapmıştır. Bu yerli tanrıya Teşeb'in de adı bağlıdır. Bu da Anadolu'nun Hurri-Hitit tanrısıdır; Şivini ise Asur - Babil bölgesinin sembolünü teşkil etmektedir. Böylece bu üç tanrı bir dereceye kadar Van Krallığı dininin üç kültürünü, üç etnik unsurunu aksettirmektedirler. Şunu da kaydetmek gerekir ki tanrı Haldi, Suriye'nin hudud bölgelerinde de saygı görmekteydi. Buna da Asur teofor isimleri (Haldi-Nasir, Haldi-İbni, Haldi-Etir, Haldi-ila'i) örnektir. Bunlar iş hayatına ait vesikalar ve mektuplarda görülmektedir)¹.

B. B. Piotrovskiy, Vanskoe tsarstvo (Urartu), Moskva 1960 s. 220—231.

1. A V I U, N. 80.

Van Krallığı'nın dinini tetkik etmek için önemli olan anıt Meher Kapısı Kitabesi'dir. Bu, önemsiz variantlarla iki defa tekerrür eder.

IX. Yüzyılın sonuna ait olan bu metinde Urartu tanrılarında sunulan inek, boğa, koyun ve saire gibi hayvanların miktarını gösteren liste vardır. Bu metin Van Krallığı'nın resmi dininin devlet teşkilâtı ile olan münasebetini açıkça göstermektedir. Bu Urartu panteonuna, fethedilmiş şehirlerin ve komşu milletlerin tanrıları da dahil edilmiştir. Onların bu tanrıları totemist ve animist görüşlerle ilgilidir.

Tanrılar Listesi

Tanrılarının adı	Sunulan hayvanların adı ve adedi
1. Haldi	17 boğa, 34 koyun
2. Teyşeba	6 " 12 "
3. Şivini	4 " 8 "
4. Hutuini	2 " 4 55
5. Turani	1 " 2 55
6. Ua	2 35 4 "
7. Nalaini	2 " 4 "
8. Şebuti	2 " 4 "
9. Arsimela	2 " 4 "
10. Anapşa	1 " 2 "
11. Diduaini	1 55 2 "
12. Şelardi	1 53 2 "
13. Tanrı Haldi'nin silahına	1 5) 2 "
14. Atbini	1 " 2 "
15. Kuera	1 " 2 "
16. Elipri	1 " 2 "
17. Taraini	1 " 2 "
18. Adaruta	1 boğa, 2 koyun
19. İrmuşini	1 " 2 "
20. ILU aluse uruliliue siuali	1 boğa, 2 koyun
21. Alaptuşini	1 55 2 "
22. Erina	1 " 2 "
23. Siniri	1 " 2 "
24. Unina	1 " 2 "
25. Aiaini	1 " 2 "
26. Zuzumaru	1 " 2 "
27. Hara	1 " 2 "
28. Araza	1 " 2 "
29. Ziukuni	1 " 2 "
30. Ura	1 " 2 "
31. Artsibedini	1 " 2 "

32 . Arni	1	Boğa	2	Koyun
33 . Haldi'nin iniriasie'sine	1		2	
34 . " " alsuisie'sine	1		2	
35 . " " dirusie'sine	1		2	
36 . " " savaşçılığına	2		4	"
37 . Teyşebi'nin "	2		4	
38 . Artuharasau	2		34	"
39 . Arda şehri, yani Musasır tanrısı Arda'ya			2	
40 . Kumenu şehri tanrısına			2	
41 . Tuşpi			2	
42 . Haldi şehri tanrılarına			2	
43 . Artsuniuini şehri tanrılarına			2	
44 . Haldi'nin desie'sine			2	
45 . şuba			2	
46 . Haldi tanrısının kapısına			2	
47 . Eridia (İridia) şehrindeki Teyşeba tanrısının kapısına			2	
48 . Uişini şehrindeki şivini tanrısı kapısına			2	
49 . Eliaha			2	
50 . Haldi'nin arnie'sine			2	
51 . " " usmasie'sine			2	' "
52 . Haldi mabedi tanrıları susi'lere			2	
53 . Talapura			2	
54 . Kilibani			2	
55 . Memleketlerin (belki de toprağın) tanrısına			2	
56 . Sınırların (dağların) tanrısına			2	
57 . Göller (denizler) tanrısına			2	" "
58 . Athananau Tanrılarına.....	2	boğa	14	koyun
59 . . . . . Tanrısına	2		14	"
60 . ILANI Gamruti	4		18	"(bütün tanrı lara)
61 . Haldi'nin nirible'sine			4	koyun
62 . Nişi şehrindeki Ua tanrısı kapısına..			2	
63 . Dağlara			10	"
64 . Arubaini		"		koyun
65 . Huba		inek,		"
66 . Tuşpea		,		
67 . Aui		" ,		
68 . Aia		" ,		
69 . Sardi		" ,		
70 . Tsinuardi			2	koyun

71 . İphari	2	Koyun
72 . Bartsia		"
73 . Silia		"
74 . Arha		55
75 . Adia		55
76 . Uia		"
77 . Ainau	4	55
78 . Ardi	2	"
79 . İnuanau	17	"

Çok önemli ve ilgi çekici araştırmaları bu metinler üzerinde Melikişvili yapmıştır. Melikişvili bu tanrıların oldukça ikna edici bir tasnifini vermektedir². 1-63'e kadar erkek asıllı tanrılar, ondan sonra 64-79'a kadar kadın asıllı tanrılar olarak ayırmış ve ayrıca ünlü tanrıları da ayrı bir gurupta mütalâa etmiştir. (Haldi-Teşebi ve Şivini birbirine bağlı bu üçlü tanrılardır. Tanrılar listesinde Haldi birinci yeri alıyor ve en çok sayıda kurban ona sunuluyor.

Urartu'da hayvanlar genellikle kurban ediliyordu. Mısır'da olduğu gibi nebatî maddelerin kurban edildiğine dair bir bilgimiz yoktur. Karmir-Blur depolarının birinde (depo no. 26) büyük miktarda iri ve ufak boynuzlu yanmış hayvan kemiklerine rastlanmıştır³. C. K. Dal'ın yaptığı bir çalışmada bir yandan bu kurbanların kafa kemikleri ile etraf kemiklerinin aşağı kısımlarının bulunmadığını, öte yandan da birkaç günlük genç hayvanların bulunduğunu ortaya koymuştur ki bunların yiyecek olarak kullanılmış olmalarını düşünmek doğru değildir. Muhtemelen bu kemik yığınları kurbanlara aittir. Bununla kurban edilen hayvanın kafalarıyla etraf kemiklerinin uçlarının deri ile birlikte alındığı izah edilmektedir ki bu da çok sayıdaki etnografik malzemenen anlaşılmaktadır. Bu genç hayvan kemiklerinin bulunması dana, oğlak ve kuzu kurban ritüellerine uygundur. Babil ve Asur ritual metinlerinde bundan bahsedilmektedir. Van Krallığı'nda alelade kurbanların yanında insan kurbanlarının da sunulduğunu ileri sürmek için bazı metinlerde imalar vardır.

Toprak-Kale'deki bir kazıda birçok hayvan kemikleri yanında insan kemikleri de bulunmuş, fakat kafa tasma rastlanmamıştır⁴. Lehmann-Haupt (Armenien-II, s. 476) bunların tanrı Haldi'ye sunulduğu ve kafaları da özel ayrı bir yerde muhafaza edildiği fikrini ileri sürmüştür. Urartu Anıtları insan kurbanının mevcudiyetini teyid etmektedir. Haikaberd'de bulunmuş K.V. Trever'e ait bir Urartu mühründe bir sunak vardır. Bu

2 . G.A. Melikişvili, K interpretatsii urartskoy nadpisi Mher-Kapusi=Meher Kapusu'n-daki Urartu yazıtının interpretasyonuna dair ("Soobşçeniya Akad. Nauk Gruz. SSR", XIV, 1953=Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi Dergisi), s. 175; G.A. Melikişvili, Nairi-Urartu, Tbilisi, 1954. s. 365-375.

3. "Karmir-Blur", II, 23.

4. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, S. 476.

sunanın yanında başsız bir ceset vardır; kaburga kemiklerinin açıkça görülmesi bizce bu insanın derisinin yüzüldüğü kanaatini uyandırmaktadır.

Van Krallığı'nda Haldi için birçok tapınak yapılmıştır. Bunun delilleri birçok çivi yazılı kitabenin bulunmasıdır. Bunlar sütun kaide-lerinde de görülür. Musasır'daki Haldi tapmağı hakkında geniş bilgi vardır. Urartu panteonunun baş tanrısı Haldi'nin karısı Arubani (Arubaini, Uarubani)⁵ idi. Bu ilahenin adı birkaç yazıtta Hamdi ile birlikte geçmektedir.

İlahe Arubani'nin Toprak-kale'deki altın ve Karmir-Blur'daki gümüş madalyonda tasvir edilmiş olması muhtemeldir. Keza Ermenistan devlet tarih müzesindeki, oturan kadın bronz heykeliyle Berlin müzesindeki pektoral üzerinde tasvir edilen ilahenin Arubani olması muhtemeldir⁶. Urartuların baş tanrısının eşi önceleri ilahe Bakbartu (Bakmaştu) sayılmakta idi.

Luvr'daki tablet metninde deniliyor ki Sargon, yakınlarını ve birliklerin komutanlarını Haldi tapınağına göndermiş ve burada heykeller kastedilmiş-Haldi (yani Ursani: Piyotroskiy'e göre) ve ilahesi Bakbartu'ya ait birçok şeyler ele geçmiştir. (Tureau-Dangin, Une Relation de la Huitieme Campagne de Sargon, satır 368 ve 391). Keza birçok kâhinlerin Bakbartu'ya bağlı olduklarını düşünebiliriz. Çünkü Musasır tapınağında Haldi'nin eşi Bakbartu'nun, eşinin kararlarını tastık için kullanılan bir altın yüzük mührü (satır 385) vardır. Bakbartu'ya ait bilgiler Asur kaynaklarında vardır. Urartu yazılı kaynaklarında Bakbartu'nun adı bile zikredilmemektedir. Anlaşıldığına göre Bakbartu'yu Musasır ilahesi kabul eden Melikişvili⁷ haklıdır. Fakat onun Musasır'ın Haldi'ye tapan eski bir merkez olduğuna dair iddiası kuvvetlendirici delillere muhtaçtır. Musasır'ın Urartu'ya katıldıktan sonra bu bölgenin baş tanrısı Haldi oluşu ve yerli ilahe olan Bakbartu'nun onun yerini almış olması çok önemlidir.

Haldi arslan üzerinde duran bir insan şeklinde tasvir edilmiştir. Bu tanrının sembolleri bizce bilinmemektedir. Kanatlı güneş kursunun (Asurlular'ın Aşur ve Şamaş işareti) Haldi'nin sembolü olması mümkündür. Fakat bana kalırsa daha akla yakın olan husus, kanatlı kursun güneş tanrısına ait olduğudur.

Keza Haldi kelimesinin etimolojisi de açık değildir. Onun adının esasını Hal teşkil ettiği ileri sürülmüştür⁸. Batı Kafkasya dillerinde

5. G.A. Melikişvili, Nairi-Urartu, s. 371.

6. B.B. Piotroskiy, Urartskaya bronzovaya statuetka Gosudarstvennogo muzeya Armenii Ermenistan Devlet müzesindeki Urartu bronz heykelciği ("Sovetskaya Arheologiya" -Sovyet Arkeolojisi Dergisi, VI, 1940), s. 89; G.R. Meyer, Ein neunteckter urartaischer Brustschmuck ("Das Altertum", I, 4, Berlin, 1955), S. 205.

7. G.A. Melikişvili, Nairi-Urartu, s. 161.

8. X. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, S. 935.

bu kelime gök anlamına gelir. O halde Urartu baş tanrısı Gök anlamına gelmektedir. (Armenien-II-2, s. 935). Urartu dininde tanrı Haldi'nin bir seri şekilleri (Upostas = müşahhaslaştırılmış tanrısal varlık) vardır ki bu husus bütün eski doğu dillerinde karakteristiktir.

Meher kapısı yazıtında Haldi ile ilgili birkaç tanrı adı verilmiştir (13, 33, 34, 35, 36, 42, 44, 46, 50, 51, 52).

Taş yazıtlarda rastlanılan Haldini al Uişie ve Haldini usmasie gibi Haldi isimlerini inceleyerek bu tanrı unvanının doğru olup olmadığı hususunu araştırmak gerekir. Bunlarda Urartu baş tanrısının çeşitli upostasların gösterilmiş olması tabiidir.

Urartular'ın merasimlerinde Haldi çoğu zaman asker görünüşündedir. O, kralı sefere çıkarken takdis eder; onun muzaffer olmasına yardım eder. Musasır tapınağında da mızrak ve kült kalkanlarının açık bir şekilde belirtilmiş olması tesadüfi değildir. Bu tapınağın cephesinde alınlıkta ve kapının yanında mızraklar bulunur. Bunların hepsi "ulu mücahitlerin" heykelleri etrafında yer alır. Kalkanlar da cephenin sütunlarına ve duvarlarına asılmıştır. Bizzat tapınağa da "kalkan evi" adı verilmektedir.

Kalkan kültü Van ülkesini Akdeniz bölgesine (ki orada meselâ Girit, Etrurya ve eski Yunan'da daha açık bir şekil alır) bağlamaktadır. Aynı zamanda Ön-Asya'nın doğusunda bu kült daha az bir rol oynar. Bu bölgede onun yerini semantik olarak kalkan kültüne bağlı olan kemer kültü almıştır.

Meher kapısındaki tanrılar listesinde kapı sözü geçmektedir (idiogramı: babu) veya (fonetik okunuşu ile sestiei, susi). Haldi (46) ve Haldi kapıları tanrıları (52) zikredilmektedir.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi Urartu metinlerinde tanrı kapısı deyimi ile kayalardaki nişler kastedilmiştir. Bazan bu nişlerin üç çıkıntısı vardır. Bunlar da kayaların içine giden üç kapıya tekabül edebilir. Çivi yazılarında bu nişlerin adları çoğul ifade eden sufikslerle belirtilmektedir.

Dinî inançlara göre bu üç kapıdan kayadaki tanrı çıkmaktadır. Geleniğe göre eski Ön-Asya dinlerinde tanrının dağdan çıkışı tasavvuru vardır. Buna Güney Mezopotamya tapınaklarının zigguratları işaret etmektedir. (Babil'deki Marduk, Ur'daki Nannar, Sippar'daki Şamaş; W. Andrea, *Das Gotteshaus...*, fig. 2; keza Kar-Tukulti-Ninurta'daki Assur) Bu tapınaklarda merdivenle çıkılan bir niş vardır¹⁰.

Eski doğuya dair literatürde Urartular'ın kendilerini baş tanrıları Haldi'nin adı ile adlandırdıklarına ve memleketlerine Haldia adını verdiklerine dair kayıtlara rastlamak mümkündür. Fakat bu tamamen

9. W. Andrea, *Das Gotteshaus und die Urformen des Bauens im alten Orient*, Berlin, 1930, Fig. 2.

10. İbid., S. 18, Zeile 10.

yanlıştır, reddedilmesi gerekir. Çünkü bu nazariye Urartu metinlerinde rastlanan bazı stereotip ifadelerin eskimiş tefsirine dayanmaktadır.

Urartu tanrıları arasında ikinci yeri Teişeba alır ¹¹. (Res. 3). Çivi yazısında bunun adı Asur tanrısı Adad'ın idiogramı ile yazılmıştır.

Bütün Anadolu'da yaygın olan Teşuba tanrısının karşılığı bulunması ve yazılışında Adad idiogramının kullanılmış olması bu tanrının kişiliğinde savaş, fırtına, kötü hava ve su âfeti tanrısı ile karşı karşıya bulunduğumuzu göstermektedir.

Meher kapısı yazıtında Haldi'nin savaşçılığı ile birlikte Teişeba'nın savaşçılığında bahsedilmektedir ve keza Eridiani (İrdia) şehrinin Teişebi tanrı kapısında da bu tanrı savaşçı olarak gösterilmiştir.

1941 de Karmir-Blur'daki kazıda bir bronz heykelcik bulunmuştur. Bu büyük ihtimalle tanrı Teşeba olmalıdır. Sakalsız, uzun elbiseli ve başında tanrılara has boynuzlarla süslü başlığı vardır. Sol elinde tanrı bir harp baltası, sağ elinde, tepesi disk şeklinde bir sopa vardır. Adil-Cevaz'da bulunan bir kabartmada bu tanrı bir boğa üzerinde durmaktadır. Bu da keza tanrı Teşeba'yı temsil etmektedir.

Teşeba'nın eşi Huba (Hurrice Hebat) Meher Kapısı yazıtında yanlışlıkla Baba olarak okunmuştur. Haikabert'den gelen Ermitaj'daki mühürde muhtemelen onun tasviri vardır. Bu mühürde bir ilahe kollarını kaldırmış vaziyettedir; bu da Teşuba'nın eşi Hurrilerin Hebat görünüşüne çok benzemektedir. İlahenin sağında bir oğlak, solunda bir ağaç vardır. İki yanında dua eder vaziyette iki figür ve bunların üzerinde yarım ay mevcuttur.

Üçüncü tanrı, güneş tanrısı Şivini'dir. (Asurlar'ın Şemas tanrısının ideogramı, Urartu çivi yazısında, Asur çivi yazısında olduğu gibi güneşi, günü ifade etmektedir).

Muhtemelen Şivini sembolü kanatlı güneş kursudur. Kült tasviri bulunan Urartu mühürlerinde bunlara çok rastlanır. Bu, Asurlular'ın Şemaş tanrısının sembolüne de uymaktadır. Bu sembol balık, kuş veya hayvan kafası figürlerine müşabihdir.

Meher kapısı yazıtında görülen ilahe isimlerinin birbirini takiben sıralarına göre tahmin edilir ki Şivini'nin eşi Tuşpuea'dır. Çünkü bu, ilaheler arasında üçüncü yeri almaktadır. Eğer kanatlı güneş kursu hakikaten Şivini'yi temsil ediyorsa o halde kült kazanlarında sık sık görülen kanatlı kadın figürleri de Tuşpuea'yı temsil edebilir.

Tanrıların listesinde Urartular'ın ay tanrısı, Şe-e-la-ar-di'ye rastlanmaktadır, ki bu 41. satırda fonetik ve ona paralel olan metnin 7. satırında Asur ay tanrısı Sin'in ideogramı" ile yazılmıştır.

11 . Van kayası kitabesi: A. H. Sayce, The cuneiform inscriptions of Van (JARS, XIV, 1882, No. XX), p. 15.

Bu yazıtta gene birbirine benzeyen iki ilahe adı geçer. Bunlar Sardi (69) ve Tsinnardi (70)'dir. Sonuncu isimle Melikişvili, Urartu ilahesinin Asurluların İştar ilâhasine tekabül ettiğini kabul etmektedir. Sarduri adının başlangıcı yazıtlarda Asur ilahesi İştar'ın ideogramı ile yazılmaktadır. Muhtemelen Sardi ya yıldızlar veya Venera seyyaresinin ilâhesidir. Karmir-Blur'da bir bronz amulet bulunmuştur. Amuletin ucunda metnin iki yanında Şalardi'nin sembolü yer almıştır. Çok ince, orak şeklinde bir yarım ay ve muhtemelen Sardi'nin sembolü olarak da yıldız vardır. Bu da dış görünüşü ile ilahe İştar'ın sembolüne uygundur.

Kaydetmek gerekir ki Meher Kapısındaki tanrıların çoğuna diğeri Urartu yazılı kaynaklarında henüz rastlanmamaktadır. Hatta Haldi, Teişeba ve Şivini'den sonra gelen yedi tanrı arasında, ki bunlara diğeri tanrılara nazaran daha çok kurban sunmak gerekmektedir, çivi yazılarında yalnız hutuini (4), Kuera (15) ve Elip (u) ri (16)'nin adları geçmektedir.

Urartular genellikle tanrılarını insan şeklinde tasvir ederler, fakat bazan bunları ilkel hallerine yani hayvan ve kuşların bazı hatlarına benzetilmiş şekilde görmek mümkündür.

Böylece tanrının başındaki başlıklar muhakkak boynuzludur. İlâhlar önceleri kanatlarını muhafaza etmiş halde kuş şeklinde tasvir edilmişlerdir. Bazı tanrı tasvirleri ise insan vücutlu ve hayvan kafalı fantastik yaratıklar şeklinde gösterilmiştir. Bütün bunlar başlangıçta hayvan ve kuş şeklindeki tanrı tasvirleri çeşitli antropomorfizasyon merhaleleridir. Bazı tanrılar dış görünüşleri bakımından başlangıçtaki hayvan şekliyle bir ilgisi yokmuş gibi tasvir edilmiştir. O halde daha önce kendileri tanrı sayılan hayvanlar tanrıların antropomorfizasyonundan sonra onlara sunulan hayvanların rolünü ifaya başlamışlardır.

Urartu ikonografyasında tanrıların çeşitli hayvanlar üzerinde görülmesi tabiidir. 1954 Arin-Berd kazılarında bir yapının duvarında bazı fresk kalıntıları bulunmuştur. Bunlar üzerinde bir tanrılar geçidi tasvir edilmektedir. Arslan üzerinde yalnız bir tanrı bütün olarak muhafaza edilmiştir. Urartu tanrılarından dördünün hayvan üzerinde tasvir edildiği bronz örnekler bilinmektedir. Bir örnekte tanrı arslan, diğeri boğa veyahut fantastik yaratıklar üzerinde görülüyor. Bu fantastik yaratıkların çeşitli uzuvları çeşitli hayvanlara ait olan organlardır. Eski Ön-Asya ikonografyasında buna benzer kompozisyonlar gelenekseldir. Baviana'daki Asur kaya figürlerinde tanrılar geçidi vardır. Bunlar hayvan üzerinde durmaktadır. Şüphe yok ki bu, tanrıların bizatihi zoomorf şekillerini temsil etmektedir. Arslan ve boğanın Urartu panteonundan hangi tanrılarla ilgili olduğunu kestirmek güçtür. Fakat bu hususta bazı kayıtlar vardır.

1952 de Karmir-Blur'da dört yüzlü bir mühür bulunmuştur. Asılacak bir yeri olan bu mühürün bir yüzünde yıldırım tanrısı boğa üzerinde

durmaktadır. Böylece Teşeba'nın boğa, Haldi'nin ise arslanla ilgisi vardır. Bilhassa bu hayvanların tasvirleri Urartu mühür ve takdim eşyası üzerinde çok görülür.

Urartu tanrılarının tapınaklarındaki takdim kalkanları Sargon metnine göre, arslan başı, boğa, dragon (kuş) ve köpek kafası şeklindeki umbonlarla (kabarık tasvirler) süslenmiştir. Toprak-Kale ve Karmir-Blur kazılarında çıkan kalkanlar konsantrik prizler halinde arslan ve boğa figürleri ile doldurulmuştur. Kısa çivi yazıları bulunan birçok bronz eşya üzerinde arslan ve boğa kafası figürleri de yer almaktadır. Çok büyük ihtimalle bu işaretler Haldi ve Teişeba tanrılarına sunulan eşyaları vasıflandırmaktadır.

Kendilerinde insan, hayvan ve kuş özelliklerini birleştiren tanrılardan bazıları büyülerde önemli yer alan, sun'i olarak yaratılmış figürlerdi. Şeydu tanrıları bunlardandı, bunlar ya kanatlı boğa veya arslan, yahut insan veya torso'ludurlar. Bunlar Urartu'ya Asur'dan gelmişlerdir, ya da bazan insan başlı kanatlı jemlerdir. Kutsal ağaca hizmet eden bu jeniler de Asur ikonografyasıyla sıkı sıkıya bağlıdır.

1956 da Karmir-Blur'da elde edilen kemer, Urartu ikonografyası yönünden enteresandır. Orada arslan üzerinde oturan Haldi, boğa üzerinde duran Teişeba ve kanatlı güneş kursunu yukarı kaldırılmış elleriyle tutan, diz çökmüş bir figür halinde temsil edilen Şivini (Resim 2-5)'nin tasvirleri vardır. Urartu panteonunun baş tanrılarını temsil ettiklerini tahmin ettiğimiz bu üç tanrıdan başka kemerde keza Asur şedu'sunu andıran insan başlı kanatlı boğa (veya arslan) tasvir edilmiştir, grifon başlı bir kanatlı hayvan olan ve palmet üzerinde duran bir tasvir de vardır ve ayrıca kartuş üzerinde çok stilize edilmiş bir mukaddes ağaç da bulunmaktadır. Karmir - Blur'daki diğer eserlerde de kemerdeki figürlere benzer figürler görülmektedir. 1956 kazılarında çıkan stiatitten yapılmış bir mühürde dört figürden müteşekkil bir kompozisyon mevcuttur: kutsal ağaç, palmet üzerinde kanatlı boğa, boğaya nişan alan ve arslan üzerinde duran bir tanrı ve ellerini yukarı kaldırmış bir insan figürü. Karmir-Blur'da üzerinde tanrı veya onların sembolleri tasvir edilmiş olan üç gümüş amulet-madalyon bulunmuştur. Bunlardan birinde¹². başı altın levhacıktan olan ve buna tutturulmuş bulunan bir erkek tanrı tasvir edilmiştir. Bu tanrının üstünde ne olduğu farkedilmeyen kanatlı güneş kursu (!) gibi bir şey, tanrının önünde elinde oğlak tutan diz çökmüş bir rahip veya adorant bulunmaktadır. Diğer madalyonda¹³ tahtta oturan bir ilahe, belki de Arubani, vardır; bu ilahenin başı da keza döğme altın levhacıktan yapılmış ve onun da önünde oğlak tutan bir rahibe veya adorant, üçüncü gümüş madalyonda ise yalnız üç sembol vardır: üstte kanatlı güneş kursu, altında ise yıldız ve dal.

12. "Karmir-Blur", III, s. 18, Res. 11.

13. Aynı eser, s. II, Res. 5.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Urartu tanrılar listesinde (Meher Kapısı) Van Krallığına dahil bulunan halkların da tanrıları bulunmaktadır. Böylece biz burada Asurların, memleketin adına atfen Musasir (39) diye isimlendirdikleri Arda şehri tanrısını, Kumenu (40) Urartu'nun başşehri Tuşpı (41) ¹⁴ şehri tanrısı ile Haldi (42) ve Arsuniuni (43) şehirlerinin tanrılarını görmekteyiz.

Adı geçen tanrı isimlerinden başka eski totem inançlarını temsil eden bir tanrı grubu daha vardır.

Meselâ tanrı Ebani, yani yurd ve toprak tanrısı(55), deniz ve sular tanrısı Suinina (Su-i-ni-na-u-e) (57), Babania yurdu, yani "yukarı yurd" tanrısı (63), tepeler ve dağlar tanrısı Arni (32), yollar tanrısı Hara (27) ve mağralar tanrısı Airaini (25) bu gruba dahil tanrılardandır.

Urartu resim sanatı ile ilgili bulgular, Van krallığında çok yaygın olmalarına rağmen yazıtlarda hiçbir şekilde aksettirilmemiş kültür hakkında bize büyük malzeme temin etmektedirler. Meselâ ağaç kültü Mukaddes ağaç-hayat ağacına Urartu'da sık sık rastlanmaktadır. Bunun kompozisyonu şöyledir: ağacın iki tarafında Asur sanatı için çok karakteristik olan iki kanatlı jeni resmedilmiştir.

Mukaddes ağaca, bazan yıldız (astral) sembolleriyle ilgili olarak Urartu mühürlerinde sık sık rastlanılmaktadır.

C. F. Lehmann-Haupt'un yayımladığı¹⁵ mühürde çok enteresan figürler vardır. Bunun üzerinde dua eder vaziyette bir ağaç ve üç taş stelo önünde duran bir insan figürü, ağacın etrafında su testisi ve steloların arkasında da bir kült eşyasının resmedilmiş olduğunu görmekteyiz. Mühürlerde resmedilenlere benzeyen uçları yuvarlak taş stelolar Van krallığında çok yaygın bir halde idiler. Bunların üzerinde çok defa çivi yazıları bulunur.

İ.A. Orbeli, Van civarında, üzerlerinde yazı bulunmayan büyük taşlar şeklinde stelolar görmüştür.

Urartular taş stelolara pulus'lar adını vermişlerdir. Fakat bu deyiimi (terim) yalnız postamentlerdeki stelolar için değil aynı zamanda kayalara yazılan yazılar için de kullanırlardı¹⁶.

Yukarıda açıklanan sahneye benzeyen mukaddes ağaca tapma sahnesi, inkrustasyon (kabartma) ile süslenmiş olarak duvarın taşlarına da nakşedilmiştir. Burada bir mukaddes ağacın dalını eliyle tutan ve dua eder halde duran Urartu kralını görmekteyiz.

14. Bundan ayrı olarak bu yazıtta Tuşpı şehri (66) tanrısının ismine de rastlanılmaktadır.

15. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien II, 2.- Resimde kompozisyon yanlış olarak verilmiştir. Aslında insan nü figürünü ağaçla steloların önünde ayakta durur kabul etmek gerekmektedir.

16. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, I, S. 50

British Museum'da¹⁷ bulunan sandığın bronz kaplamasında keza mukaddes ağaç (bu defa dalga şeklinde dalları bulunan bir palmye ağacı), kaplar ve sunak resmi vardır.

Mukaddes ağaca tapma ile ilgili bir seremoni Toprak-Kale'de¹⁸ bulunan bir mühürde canlandırılmıştır. Bu mühürde dört tekerlekli bir araba ve onun içine yerleştirilmiş bir ağaç, arabanın arkasında kral (veya rahip) durmakta, onu da drakon kafalı bir ejderha resmi takib etmektedir; ayrıca arabanın ön üst kısmının üzerinde ve ejderin önünde birer yıldız da resmedilmiştir. İlk önce C.F. Lehmann-Haupt bu resmi Babil ve Asur metinlerinde geçen gemili seremoniye benzeyen bir sahne olarak tetkik etmiş ve bu görünüşün derin suların tanrısı ejder şeklindeki Ea'nın da mevcudiyetiyle desteklenmiş olduğunu sanmışsa da daha sonra şefer'in önceleri gemi direğine benzeyen şeklin hakikatte bir araba içine yerleştirilmiş ve çok fazla stilize edilmiş bir ağaç olduğuna dair görünüşünü kabul etmiştir. Araba içinde stilize edilmiş ağaç resimli ve arabanın ön üst kısmı üzerinde bir hayvan başı ve arkasında da elinde asası ile yürüyüş halinde bulunan bir figürün olduğu başka bir mühür de vardır. Bu mühürdeki resmin sol kısmında taht üzerinde oturan bir tanrının bulunduğunu da farketmek mümkündür.

Toprak-Kale kazılarında meydana çıkarılan Urartu mühürlerinde kült ile ilgili sahneler tasvir edilmiştir. Bunlardan bazılarında, muhtemelen baş rahip rolünde, bir yakınının tuttuğu bir şemsiyenin altında yürüyen bir kral tasvir edilmiştir. Bu kralın arkasında ise üç çatalı bir cisim resmedilmiştir. Resimlerde bazan kralın bir yanında Urartu mabesinde mukaddes hayvan sıfatıyla bir arslan da bulunmaktadır¹⁹.

Mühürler bize, maalesef çok defa açıklanmaya imkân vermeyen, kült ve dinî karakterli çok ilgi çekici karışık sahneler vermektedirler. Etrafında ekseriya astral, yani yarım ay ve yıldız sembollerinin yer aldığı seyir halinde kuş, grifon veya fantastik yaratıkların²⁰ seyir halindeki tasvirini havi çok sayıda mühürler vardır. Bazan kuş, Gılgamış destanındaki kargayı hatırlatan bir şekilde, gagasında bir dal tutmaktadır. Mühürlerin birinde hieroglifleri andıran bir sıra sembolik işaretler bulunmaktadır²¹.

K.V. Trever'e ait mühür'ün ortasında mürekkep bir sahne tasvir edilmiştir; mühürün alt kısmında ise bir sunak ve başsız bir insan figürü nakşedilmiştir. Bu mühürdeki resimler arasında Aşur'un işaretini görmekteyiz. Bu işaret iki tarafında taht üzerinde oturan bir tanrı ile ayakta duran bir rahip veya kralın olduğu balığın üzerinde bulunmaktadır; daha

17. Aynı yazar, Armenien, II, 2, Anmerkung 31.

19. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien, I, S. 56; II, I, 15, 34, 198.

20. İbid., I, s. 115, 306, 358; II, I, S. 288, 345.

21. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, S. 833.

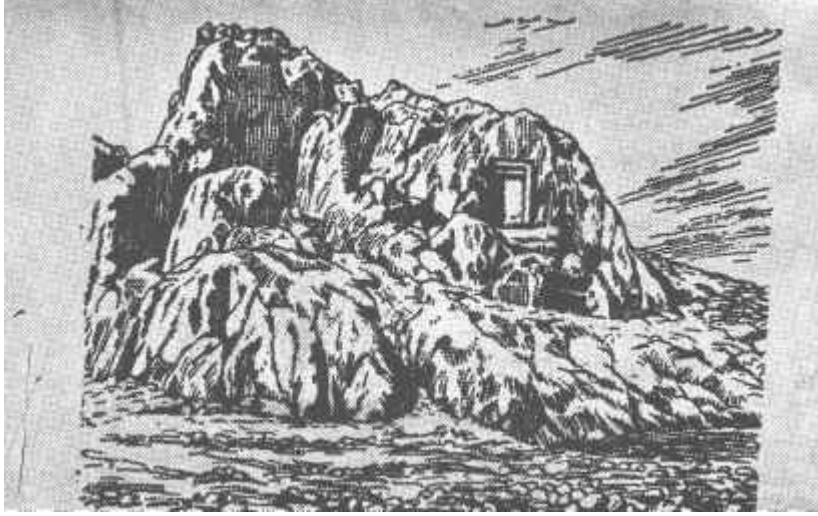
ötede, malûm Mezopotamya eserlerinde olduğu gibi, bir yatak (?) önünde duran balık biçiminde bir tanrı, onun sağında bir hayvan figürü (keçi), yarım ay ve yıldız yer almaktadır. Ancak Mezopotamya ve Ön-Asya dinlerinin yardımı ile açıklanabilen dini ve majik değeri haiz tasvirlerle karşı karşıya bulunduğumuzda hiç şüphe yoktur.

Yukarıdaki açıklaması yapılan mühürde bilhassa balık şeklindeki tanrılar hususi ilgi çekmektedir. Bu tanrıları tasvir eden ve pişmiş topraktan yapılmış üç küçük figür Karmir-Blur'da sunak civarındaki, şarap mahzeni olarak kullanılan 25 no. lu depoda bulunmuştur. Bu küçük heykelcikler aynı tipte olup ayakta ve sakallıdırlar. Başları ve sırtları balık derisi ile örtülü ve balığın başı da bu figürlerin başının süsünü teşkil etmektedir. Heykelciklerin sol eli karınlarının üzerinde olup sağ elleri ise ileriye doğru uzanmıştır. Uzanan ele ihtimal mızrak veya ağaç dalı takılmakta idi, çünkü bu elin ucunda, bütün heykelciklerde, bir sopanın geçebileceği bir oyuk bulunmaktadır. Bu heykelcikler boyalıydılar; sırtlarında açık mavi boya izleri vardır.

Aşur kazılarında da sakallı, balık derisine bürünen ve başlarına balık başı geçirilmiş tanrı heykelcikleri bulunmuştur.

Diğer şarap mahzeninde (Nr. 28) keza bir toprak figür bulunmuştur. Fakat bu heykelcik balık şeklinde olmayıp Skorpiyon kuyruklu bir tanrıyı temsil etmekteydi. Figürün üzerinde boya izleri muhafaza edilmiştir. Yüzü beyaz boya ile, gözleri, kırmızı, saçları ve sakalı da kahverengi, başındaki süs de açık mavi boya ile boyatılmıştı. Buna benzer tanrı tasvirlerine Mezopotamya'daki Ura ve bilhassa Asur ve Babil mühürlerinde rastlamaktayız.

Yukarıda verilen malzemeye dayanarak şu sonuca varmak mümkündür. Van krallığının dini, bu memleketi çeviren Ön-Asya devletlerinin dinlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Yerli Urartu unsurlarından başka bu dinde Mezopotamya (Asur-Babil), Anadolu (Huri-Hitit) ve İnan unsurlarının izlerine de sık sık rastlanılmaktadır. Buna mukabil bazı Urartu dini unsurları bütün Ön-Asya'ya, hattâ Akdeniz bölgesine kadar yayılmıştır. Eski Yunanistan mabedlerinde Urartulara ait veya onların tarzında yapılmış ve kanatlı tanrı (ilahe)'ları tasvir eden heykelciklerin bulunmuş olması tesadüfi değildir.

Resim: 1— Meher Kapısı, Van civarındaki Zımdağ kayalarına işlenmiş çivi yazılı niş ve mağara. (C F Lehrrann-Harput, Armenien, II, 1, S. 59.)

Resim: 2- Tanrı Haldi. Bronz kemere işlenmiş. Karmir-Blur. Ermenistan Tarih Müzesi

Resim: 3- Tanrı Teyşeba. Bronz kemere işlenmiş. Karmir-Blur Ermenistan Tarih Müzesi

Resim: 4- Tarı Şivini. Bronz kemere işlenmiş. Karmir-Blur. Ermenistan Tarih Müzesi.

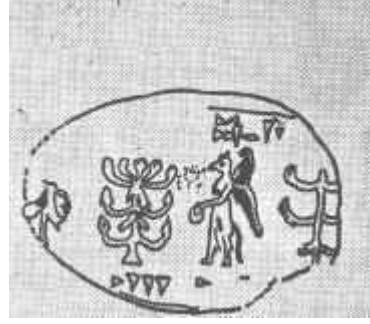
Resim: 5- Grifon. Bronz kemere işlenmiş. Karmir-Blur. Ermenistan Tarih Müzesi.

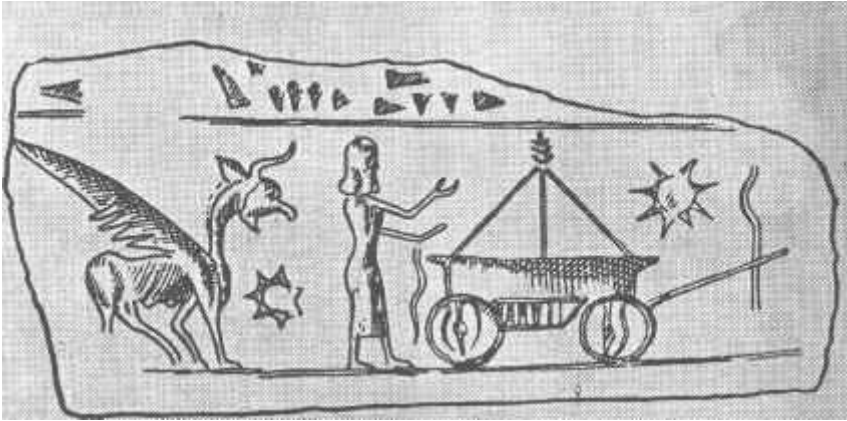
Resim: 6- Tanrıça Arubani. Gümüş kolyeye işlenmiş. Toprak-Kale. Berlin Müzesi (G.R.Meyer, Ein neuentdecker urartaischer Brutschmuck., "Das Altertum", I, 4, S. 209).

Resim: 7- Ağaç ve stil'e tapma. Mühür baskısı. Toprak-Kale (C. F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2).

Resim: 8- Mukaddes ağaç. Mühür baskısı. Toprak-Kale (C.F. Lehmann-Haupt, Armenien. I, S. 323).

Resim: 9- Mühür baskısı. Toprak-Kale (C.F. Lehmann-Haupt, Materialien, Zeichn. 80).

Resim: 10- Mühür baskıları. Toprak-Kale (CF. Lehmann-Haupt, Armenien, I, S. 180, 380; II, I, S. 56 ve 94).